

ДРАГОМИР Ј. КОСТИЋ¹

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ
СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ
КАТЕДРА ЗА СРПСКУ КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

КАД НАРОД ПРОГОВОРИ (РОМАН ПРОЛОМ БРАНКА ЋОПИЋА)

САЖЕТАК. Обиман роман *Пролом* (1952) Бранка Ћопића пружа обиље могућности за интерпретацију. Састоји се из три дела. У првом делу је описано усташко насиље над српским народом у НДХ; одвођење у заробљеништво под лукавим изговором кулука и стравична, језива и сабласна, ноћна егзекуција везаних људи над јамом. То је жестока осуда усташке државе и усташке геноцидне политике. Као да се, међутим, писац уплашио интензитета те осуде, па у друга два дела романа приказује устанак народа и несрећну деобу у њему на две фракције: на партизане и четнике, подлежући тако званичном идеолошком дискурсу.

Пажљивим читањем текста романа, наглашавајући његове најрепрезентативније делове, што је, на изванредан начин, представљало и методолошки оквир рада, није било тешко допрети до његове основне замисли, или задатка који је писац себи поставио: да опише буђење народа у њему, истакне народ у први план, стави нагласак на говор народа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бранко Ћопић, послератни српски роман, усташко насиље, јама, устанак, идеологија, народ.

¹ kosticdragomir@yahoo.com

Рад је резултат истраживања у оквиру научно-истраживачког пројекта ИИИ 47023, „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција“, који финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

Рад је примљен 18. октобра 2017, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. децембра 2017.

Епопеја о отпору народа Подгорине² (Босанске Крајине) погромашком насиљу усташа и НДХ и недоумицама и размирицама у њему како да се одговори на то велико зло које га је снашло, до тада невиђено и нечувено! Помало већ доста заборављена. И то најмање из два разлога: њеног обима,³ готово претеће опширности, иако се роман прати без икаквих потешкоћа, као какво узбудљиво пустоловно штиво; али изгледа још више што су његове идеје о братству међу народима, ту његову идеолошку смушеност (смущеност), друтално прегазиле деведесете године прошлог века у читавој Југославији, а посебно у Босни и Херцеговини.⁴ Оно трајно у овом роману, опис, представа, свеобухватна слика народног живота у најближем суседству зла и смрти, у судбоносном времену које је претило да постане последње, то – остаје! Као и то

² Измишљени предео, Босанска Крајина. Измишљен да један замени све, о чему је говорио писац одмах по изласку романа: „Једна од главних тешкоћа при стварању романа била је та да се ослободим везаности за један једини, реални крај Босне и за конкретне историјске догађаје и људе тога краја. Морао сам да измислим читаву територију на којој се радња одиграва, да створим партизански одред, све његове батаљоне и чете, читаво командно особље, варош с усташким вођама и, на крају, све борбе и акције тога одреда. Тај 'мој' одред и 'моје' усташе требало је да даду карактеристичну слику четрдесет прве у ма коме крају Босанске Крајине и, у главним линијама, и у осталим дјеловима Босне, Херцеговине и сусједне Лике, Баније и Кордуна, – слику масовног устанка у претежно српским крајевима бивше НДХ“ (Ђопић, 1952, стр. 3).

³ „Књиге магазина“, како ју је назвао М. Богдановић (Bogdanović, 1953, стр. 283).

⁴ Томе су свесно или не, допринели и критичари који су се, на неки начин, уплашили отворене пишчеве критике усташтва и који су у роману, наглашавајући његове позитивне стране, истицали више недостатке, или наводне недостатке. На пример, П. Палавестра: „Ћорићев Prolog nije literatura veće umetničke vrednosti [...] bez prave dubine, bez prave psihologije [...] način na koji je Ćorić izneo radnju u svome romanu, zastareo je i neverovatno, po epskom ređanju i nabranjanju događaja, podseća na način kojim se iznosila radnja u našim junackim narodnim pesmama“ (Palavestra, 1953, стр. 130–131). У нашим јуначким народним песмама... Поређење с народним песмама морао би бити квалитет, не недостатак! – А М. Бандић пишући да је било „покушаја да се Ђопићевој прози оспори уметничка вредност“, каже: „То је жалов и узалудан посао, као што би претерано и неумесно било приписивати јој квалитете које она стварно још нема: јер њој недостаје пуна зрелост, импрегнација запаженог и доживљеног животног податка и искуства, уметничка прецизност и утаначеност“ (1958, стр. 142). Нагласио Д. К. А у закључку: „...величини и значају теме уметничка обрада романа није одговорила. У Пролому има ванредних страница, оне се не заборављају, али дело као целина нема ту снагу“ (Бандић 1958, стр. 144).

кретање народних маса, та општа умореност, то роморење стотине гласова, то јављање хуморног у атмосфери општег суморног, излаза и кад излаза нема – све је то артефакт, уметнички документ коме никакво време не може наудити. Нешто што је ушло (слило се) у народ, у његов језик и памћење, у његово историјско и цивилизацијско биће!

* * *

Ако што у овом роману смета, ако је што у овом роману спорно, то је та његова идеолошка назначеност.

Још ни десет година после рата, по свему судећи пропали политиком (политички комесар чете), Ђопић, изгледа, није ни могао друкчије. Осим тога, а то је можда овде пресудно, писац као да није испуштао из вида мисао да ако хоће нешто (крупно, важно) да саопшти мора ићи на компромис, на уступак, дакле, да каже и нешто што, можда, није ни намеравао. Односно, да би казао једно, морао је да каже и нешто друго; да би истакао нешто морао је друго да не истакне, жртвује. Писац је, тако,

„одступио од званичних тумачења народноослободилачког покрета и своју приповедачку слику рата значајно проширио и продубио“ (Вукић, 1998, стр. 183).

Он је, да би осудио масовну појаву зла које је долазило из суседства другог народа, његову геноцидну политику уперену првенствено према сопственом народу, морао у духу (своје) партије, да укаже и на зло у (својем) народу (појава четништва), те да понуди алтернативу: наместо уништења једног народа (што је била идеологија усташа и НДХ) – наводно братство и једнакост међу свим народима (идеологија комуниста). У ствари, писац као да се уплашио жестине свога предочавања усташке свирепости и свеопштег погромашког зла усташтва!

Занимљиво је да је та идеолошка назначеност (заstraњеност) дошла после. Скоро да ње нема у првом делу романа. Она се јавља (развија) што се роман ближио крају и што се само приповедање од усташтва (усташке пошасте, отвореног преиспољеног зла, геноцидне намере његове чудовишне идеологије) окренуло на отпор, општенародни а не само појединачни; отпор као опште противљење општем злу.

У ствари, роман је почео као једно, а завршио се као друго.

Почео је приказом страховладе новоуспостављене државе на(д) тим просторима (после слома старе).⁵ Утицај светске катастрофе на човека у забаченом пределу.⁶ Народ који је иначе навикао (свико) да и без икаквог сељења живи у различитим државама, покорно је прихватио и ову [„Покорност према држави била је чврсто увријежена у читаве генерације прије њега.“ (Ђопић, 1982, стр. 13)]. Уосталом, ко га је и питао. Као да без државе није могао. Најдрастичнији приказ (пример) тога, слепог, поверења је Катичин муж, Илија, који никако није могао поверовати да ће му држава нанети зло. [Избављен из јаме неким Божјим чудом, он се враћа кући (држави) и, наравно, мучки и перфидно поново, овог пута, заувек, страда.] Била је то, међутим, другачија од свих познатих држава. Та држава је имала своју монструозну идеологију, своје оружје и своје извршитеље (усташе; Хрвате господаре и муслимане, слуге) и своје противнике (српски народ генерално гледано и покојег комунисту из редова сопственог народа). Том другом народу је одмах стављено до знања да га не чека ништа добро.

Настали су

„усташки дани, пуни стријепње, злослутна ишчекивања и рђавих вијести, [...] вучја времена, [...] мрка и закрвављена напаст [...]“ (Ђопић, 1982, стр. 11).

Писац полако уводи читаоца у ово велико зло (и у само средиште тог великог зла). Идући према главном догађају (јами над којом се наднела усташка држава и над којом је извршен масовни помор цивила, невиних сељака позваних на кулук) и према главним актерима тога покоља. Ту су жртве (које, наравно, не знају да су жртве), сељаци који су поверовали у мисију рада (и реда), кривци једино што су Срби; ту су и њихови спроводиоци, као Ибре цестар, „дојучерашњи џамбас из циганске махале“, човек „који је себи увртио у главу да је ово сад дошла његова држава“, и који их са своје изненадне висине, државнотворно, упозорава „Еј, ви, доста је излежавања. Не мере се у нашој држави цабе крив је-

⁵ „Malo je pisaca opisalo tako reljefno pitanje srpskog krajiškog naroda nad kojim su ustaše provodile genocid; tu se jasno vide razmjere zla koje ne može da pokrije nikakvo objektivno 'slikanje' ovog ili onoga uzroka, niti paralelizam tipa ustaša – četnik“ (Risojević, 1991, стр. 597).

⁶ Говорећи о Ђопићевим романима Р. Вучковић је приметио: „Svi skupa govore o čoveku Čopićevog zavičaja, probuđenom u jednom trenutku svetske katastrofe iz dubokog srednjovekovnog sna i gurnutog, da ni sam u početku nije toga svestan, u susret buri i rađanju nove vizije društva“ (Vučković, 1980, стр. 30).

сти“ (Ђопић, 1982, стр. 16). А ту су и злуради посматрачи, браћа Шарчевићи, најзад сити и задовољни.

Откад се, преко ноћи, испили нова држава и с њом нова 'права', браћа Шарчевићи оживјеше и појавише се као људи који одавна чекају Павелићеву 'Независну'. Често застајкујући пред плакатима у којима су Срби називани 'Власи', 'дивши Срби' и гдје је писало 'Србе на врбе!' и 'Бјежите, псине преко Дрине!', они су се задовољно згледали гладећи браде.

– Машала, машала! Српско било и прошло.

– Е, нек сам, валахи, дочеко да Србија пропадне па не жалим умријети (Ђопић, 1982, стр. 35).

Ту је, на крају, и један „дивши“ Србин у чијој кафани браћа вадан седе и пију.

Иако су све српске радње досад углавном затворене и запечаћене, биртија овога Крсте још увијек ради. Њезин газда био је први међу варошким Србима који се 'покрстио', тј. прешао у католичку вјеру и сад се, неприродно весео и упадљиво жустар врти по својој пространој хладовитој радњи, истрчава напоље да послужи муштерије под шареном платненом надстрешницом, шали се и смије с усташама и људима од нове власти, трудећи се да пред чаршијом изгледа као и сваки други пуноправни 'Хрват', који је задовољан својом државом (Ђопић, 1982, стр. 34–35).

Није, наравно, он једини који се „покрстио“ (покатоличио) и тако пристао уз нову државу, верујући, живећи у заблуди да ће га то конвертитетство заштитити.

Задатак те нове државе био је крајње једноставан: „Власима треба затјерати страх у кости“, истиче њен главни представник у вароши, логорник Шкуро (Ђопић, 1982, стр. 39).

То је инсистирање на страховлади и објава страховладе! Међутим, ни он који ју је заговарао није био свестан колико она може имати лица и колико сва та лица могу бити чудовишна.

Одвођење српских сељака с кулука у варош (у заробљеништво) збива се оног истог дана када се сазнало да је Немачка напала Совјетски Савез. Усташе су страховале „да Нијемци у Русији не буду лоше среће“. Дакле, нису баш веровали немачкој сили уз коју су се збили. Али су зато „преостали Срби“ веровали у Русију. И не само Срби, већ и „нешто поштенијех људи међу осталим вјерама“ (Ђопић, 1982, стр. 71).

Тако су се догађаји у свету са зедњом и наглашеним очекивањима рефлектовали на живот у забаченом градићу Босанске крајине.

У њему је господарио несигурни Шкуро, први усташа овог места и овога краја. У грађењу овог лика писац се показао као врстан зналац људске душе. Млади, несигурни, поводљиви, несамостални, неугледани и неиспуњени логорник Никица Шкуро, био је једино велик у својој мржњи („све своје нагомилано незадовољство изливао је у јеткој мржњи против Срба и свега што му се чинило да је српско“) (Ђопић, 1982, стр. 73). Немног знања, а много инструисан дорбеним католицизмом и учењем Врхбосанског надбискупа Шарића („отровног србождера“), био је човек који је у животу оскудевао готово у свему. Чини се да ни та мржња која га је уздизала (може ли мржња да уздиже?) није била његова.

Иако је одмах постављен за команданта места (први усташа у њему) он се устезао да не претера у наносењу зла, „помало се лидећи пред бројним познаницима од све три вјере“ (Ђопић, 1982, стр. 74), али под утицајем бањалучког стожерника Виктора Гутића и његовог говора на збору у Санском Мосту, крајем маја, када је први пут чуо за „гвоздену метлу“ и за задатак коначног уништења Срба, он се побојао своје млакости, слабости и неодлучности те је решио да крене у акцију. „Неће бити милости, знајте да неће!“ (Ђопић 1982, стр. 74), говорио је својим сарадницима; затворио преостале српске дућане, упадао у затвор и ударао насумично затворенике, уз претњу и вику. А када је касно ноћу остајао сам у својој канцеларији, хранио се обавезном лектиром тих дана, исподвлаченим текстом у Хрватској крајини од 30. маја који је пренео Гутићев говор, и који је, у ствари, представљао тешку пресуду Србима: „Држите увијек на уму да су то били наши гробари и уништавајте их гдје стигнете...“ (Ђопић, 1982, стр. 75).

Фра Божо Чавар с којим се састајао у својој канцеларији, тој мржњи давао је виши облик, благослов цркве:

– Наша Хрватска може и мора да буде права 'Civitas Dei', божја држава, која ће знати узети мач у десницу и борити се за свете идеале Цркве и хрватства. Ви сте добро казали прије неколико дана: божји бојовници. А зар често није наша света Црква огњем и мачем кретала на крижарске војне, у дој против невјерника?! (Ђопић, 1982, стр. 75)

Божја држава, божји бојовници... дој њрошнев невјерника...

Фратров говор је просто слудео Шкура. Заклињао се: „војеваће-мо и без милости чистити гвозденом метлом“ (Ђопић, 1982, стр. 75). Док је фратар понављао као у лудилу: „Света божја Крстова војујућа Хрватска“. Дакле, све је било дозвољено. Ипак Шкуро није могао сасвим доследно да следи тај позив. Али, оно што он, са својим људством, није могао, могли су други. Позвана је „летећа група усташа емиграната“. Јер,

„све ће бити оправдано и опроштено, црква прећутно даје свој пристанак и благослов, а ко је виши судија од ње!“ (Ђопић, 1982, стр. 80)

Припреме за чудовишни злочин су, тако, обављене.

Претходио му је, као узгред најављени долазак тих усташа емиграната (писац нас ближе не обавештава о томе ко су они, претпостављајући вероватно да су добро познати читаоцима). Оно што до тад није виђено, оно што до тада није ни наслућивано да се може догодити, дошло је у лику вође те групе, натпоручника Капетановића. Уводећи га у радњу, писац напомиње:

„упадао је као мамен, још с прага црвенећи, упадајући у јаросну ватру, баш као да му је ту на томе мјесту, неко нарочито скривио“ (Ђопић, 1982, стр. 117).

Као мамен... Помаман, махнит, бесан (Речник, 1969 III, стр. 290). Пре него што он почне да дејствује (да сеје смрт и страх), писац истиче да је био чувен његов луксузни аутомобил „од чије су сирене жене у несвијест падале, а затворенике продијало смртно бљедило“ (Ђопић, 1982, стр. 116), да је био висок (колико је он био висок толико је Шкуро поред њега био низак); а уз њега је ишла и прича о њему (За Капетановића се причало да су му побуњеници у Херцеговини недавно поклали читаву фамилију: мајку, жену и двоје дјеце и да због тога код њега 'нема милости'“) (Ђопић, 1982, стр. 116–117). Назначен је, дакле, као осветник! Ипак та прича о њему остала је штура и неразјашњена; нејасно је да ли је то само прича, или у њој има истине као и ко ју је причао, ко су ти побуњеници, зашто су страдале жене, зашто деца? где је он тада био? Да ли је писац с овим поклали мислио да је све рекао? Изгледа да је ово први идеолошки уступак који је он начинио у овом роману. (Злочинац који се свети је једно, злочинац сам по себи – друго!) Ко је, у истини, био тај Капетановић? Не зна се, дакле; зна се само шта је радио и шта говорио.

„Док се год он српске крви не напије и не олиже крвави нож, нема од њега правог усташе, [...]“ (Ђопић, 1982, стр. 117).

Тако је дефинисао усташе. Тако је говорио и тако радио. Упада у кућу трговца старог Вуксана, до тада поштеђену невоља, целу породицу затиче заједно и у ставу ишчекивања. Писац зналачки обраћа пажњу баш на том ишчекивању:

„Још док су се пели дрвеним степеницама на први спрат лупајући бројним поткованим цокулама, читава породица окупљена у гостинској соби, ћутке је устала на ноге. Нађоше их блиједи и без ричи као да већ одавна чекају ове и овакве госте“ (Ђопић, 1982, стр. 118).

Наравно, та тишина којом су домаћини били обавијени била је одмах претргана. На „добар дан“ домаћег усташе Торомана (несигурно, ипак уљудно; радио је пре рата у магацину старог трговца) Капетановић се разбеснео: „Шта добар дан, а? Какав добар дан! Зар овим бандитима овдје, а! Овим, овим...“ Овим несрећницима лако преименованим у бандите! (Именуј нешто као зло и после, удари по њему. И без обзира што то и није неко зло, борба против њега, заправо насиље над њим је оправдано.) А према бандитима је све допустиво. Отац је као незвани а непристојни гост одмах шчепан и одгурнут бесном силином на врата низ степенице, мајка се видећи то, стропоштала без речи, за њом и ћерка, а син који је инстинктивно полетео за мајком и сестром, добио тако жесток шамар да је сатеран у ћошак; као да је био истеран из себе самог. Отац и син су одведени али то није био крај несреће за ову мирну породицу.

То је, међутим, све очекивано; односно то се могло очекивати. Али се збива и нешто што није очекивано. Што се није могло очекивати. Или, јесте.

Казна (казнена експедиција) је стигла и на врата бирташа Крсте Вукомановића. Капетановић је једним погледом обухватио преобраћеника („А ти, је ли, покрстио се? Хоћеш да се извучеш, а?“) Назначава суштину проблема. Преобраћеник у часу схвата да му је сав напор био узалудан:

„Ево, ово је онај тренутак од кога он и у сну страхује, а не може да побјегне“ (Ђопић, 1982, стр. 120).

Као да је Капетановић био у дослуху с фра Божом који је у разговору са Шкуром, поводом ових покрштењака, говорио: „Све је у руци Господиновој. Нека се врши Његова света воља.“ Шкуро је тада схватио да фратар „овом својом реченицом препушта покрштењаке њиховој неизвјесној и страшној судбини“ (Ђопић, 1982, стр. 79). Ипак, не убија га он лично, него је наредио да то учине

браћа Шарчевић. Претходно је Капетановић једнога од њих (старијег, оног који је касније убио Вукомановића) почастии тако жестокиим ударцем да је морао да седне на клупу. Обојици браће, дегова, то је била улазница (приступница) у усташке редове.

Све што је Капетановић у том првом налету чинио била је тек припрема за оно што ће уследити: масовно погубљење недужних људи. Они су прикупљани (усташе су то називале „чишћењем“) да би заједно с онима доведеним с кулука и затвореним у школи, били ликвидирани. У томе је својски учествовао и логорник Шкуро.

Он је читавог дана ревносно следио Капетановића (без икакве сумње већ добро формираног злочинца), а на крају тог дана, када је требало да буде задовољан, осећао да – задовољан није био.

„Наступила је она мучна и тупа засићеност послјије узбудљивих и тешких послова, кад постигнут циљ губи своју дотадашњу привлачност, а пут до њега чини се и сувише скупо плаћен“ (Ђопић, 1982, стр. 138).

Долазак Капетановића није му помогао; остао је подељена личност. Личност која не може да нађе себе.

Зашто је писцу било потребно да толико нијансира, нивелише овај лик? Зато да покаже да чинити зло ипак није лако упркос општем уверењу (уверавању) да је оно допуштено, оправдано (страшна идеологија усташтва). При свему томе писац се није могао позвати на присуство или одсуство Бога. У његовом јавном свету није било места за Бога. Ту и тамо се он назначи (као сећање у народу), готово само као део (одраз) његове традиције (и непросвећености!). И ништа више од тога. Црква која код фра Боже Чавара допушта све радње против Срба, ипак није Бог.

Нема Бога у читавој чудовишној разбојничкој творевини каква је била НДХ, иако се у њој позивало на Бога. Јер да га је било, не би у њој било Јасеновца и не би било стотине јама чије су вековне празнине (зјап, зев) попуњавали свирепи убијани људи. На другој страни нема Бога ни у пишевом идеолошком свету без Бога.

А без Бога човеку је остао још само голи живот!

Тако стари трговац Вуксан у последњем очајничком покушају да спасе себе и породицу, жртвује своју кћер, молећи да она с благом (за откуп) дође пред очи Шкура, коме су до тада све жене биле недоступне. Он је одмах схватио „да му то стари трговац подводи рођену ћерку“ (Ђопић, 1982, стр. 139).

Иако предстојећи догађај (масовно погубљење Срба) доживљава као „глуву и тешку мору“, нешто што је одређено изван њега и његове моћи, логорник Шкуро се, ипак, сам упушта у злочин над немоћном девојком, девојком која је „исплакала све сузе, измолвила све познате молитве у које је слабо вјеровала и сто пута, у страсном грчу проклињала бога оца и све свеце, а сад је, жртвено предана и блиједа, сувих очију и без трунка снаге и воље, спремно чекала све што је још може снаћи“ (Ђопић, 1982, стр. 140).

Имајући у виду „свету дожју Крестову војујућу Хрватску“, видећи у тој девојци некадашњу „плаву незнанку из Горњег Шехера“ у Бања Луци, он се бацио на њу, да „кида, гризе и дије то што је остало од малопређашње недоступне љепотице...“ (Ђопић, 1982, стр. 141) да, тако, изравна рачуне са својом неуспешном прошлшћу (барем када су жене, девојке, у питању), препуштајући је потом и другима и осећајући због тога „злурадо задовољство“, као и да се „у недоглед продужавао његов малопређашњи двобој, његов лични двобој с недоступном женом, у коме је он, дубоко у себи, осјећао да губи битку и да се тим путем никад не долази до праве побједе“ (Ђопић, 1982, стр. 141). А нешто касније, идући према месту ликвидације, он се гадио „читаве своје прошлости пуне одрицања, несигурности и страха“ (Ђопић, 1982, стр. 143). Хтео је, пошто-пото, да буде злочинац.

Централни догађај у роману, највећи злочиначки подухват описан у њему, сама ликвидација недужних цивила, дата је из перспективе једног од јунака романа, младог Тодора Бокана, који је и сам требало да буде убијен. Дакле, изнутра.

Бранко Ђопић је међу првима у југословенској литератури приказао усташка злоделства, упркос прећутном договору идеолошких челника после рата да се о томе не пише и не говори, како се не би нарушавало новоуспостављено братство и јединство међу народима у новој држави. По уметничкој снази представљања тог злодејства опет је он међу првима.

Ноћ у планини, дубока јама која као да је само за то постојала толиких година, целати са огромним чекићима за туцање камена, пренамењеним за главе несрећних људских створова, доведеним до јаме, везаних руку, на пролазу до свог и људског понора.

Необичан звук што ломи лубању, звук који дотад није слушало човјеково ухо, потресе и следи све људе у колони. Двојица ударених ишчезоше у скривеној рупи брзо као привиђења. У муклој тишини чуло се за њима самосуљање и све слабије лупкање ситног камења.

– Ух, браћо – самртнички мукло оте се неком у колони.

Примичући се све ближе страшној удољини, дрвена корака и као по туђој команди, људи су били чисто опчињени невјероватним и језивим приказом, који се пред њиховим очима понављао равномерно, с мало ријечи или сасвим ћутке, до у ситнице увијек један исти, а ипак сваки пут нов, ближе човјеку и виђен боље, с мањег растојања. Укочени и одузети, замрле крви, осуђеници више нису били у стању да мисле о ма чему било на свијету; све је већ престало да постоји: и слобода, и кућа, и породица и све зашто се досад живјело и о чем се мислило. Пред њима је само постојала страшна ивица, измахнути чекићи и последњи грозан звук од кога се мрзне све у човјеку и с којим се заједно нестаје (Ђопић, 1982, стр. 144–145).

То је то. Тај звук с којим се нестаје. То згуснуто промицање; примицање одмицању. То последње. Ни много, ни мало речи; таман колико је било неопходно за чудовишно убијање људи.

Али, писац не остаје на томе. Бекство двојице из реда за погуљене укинуло је спорост/муклост мајева. Један од те двојице, активни, предузимљиви, не мирећи се с неизбежном смрћу, бежи у ноћ и шуму; други пасивни, већ измирен са судбином, пред понором – скаче у сам понор.

Тако је писац могао да представи јаму изнутра, али и свет (дешавања) горе, из саме јаме, онај горе свет „у ком се још бије и гине“ (Ђопић, 1982, стр. 157).

То је страшна визија света која долази са неког испуста у јами, што одјекује од тупих удараца телеса која падају и ударају у зидове, стрпоштавајући се негде на дну.

Још увијек ситно и грозничаво дрхтећи, он се згури уза зид своје рупе и пожели да му је тако вјечито остати ту, у мраку, дубоко под земљом, далеко од људи, њихових вароши, затвора и камиона. Далек и добро скривен од њих, па макар више никад не видио сунца, планине ни родну кућу, јер те свуда тамо могу наћи и ухватити (Ђопић, 1982, стр. 157–158).

Тако резонује човек у јами: да и кад изађе из ње остане у њеној скривености.

Каква осуда света који га је натерао да се нађе у јами.

Неки писци би овде застали. Овде би, с овим преломним догађајем (Ђопић, 1982, стр. 274) окончали своје дело. Роман се заиста могао на овом месту завршити. Овај приказ усташког насиља и осуде усташког режима, дио би више него ефектан крај.

Али је писац свој роман друкчије замислио. После овог догађаја, када је постало јасно да „на овој земљи нема више мјеста и за нас и за њи, нема“ (то говори Стојан, утекао са ивице јаме) (Ђо-

пић, 1982, стр. 155), сви су се били предали неком очекивању. По-буна и устанак у народу осећали су се у ваздуху. На другој страни, код усташа се запажао изванредан замор. [Неочекивано од сабласти те ноћи бежи усташа Мујица Харбаш; он најпре покушава да „у ракији расплине све те непријатне слике и звукове“, Тороман га, видећи ту његову тешку несрећу, одводи код Катице, после, за-гледан у пејзаж на плочи кревета он је жудео за излазом, забора-вом: „Има ли заиста негдје овако ведар и тих предио гдје би чо-вјек могао да сједне на чисту зелену обалу и да здрише сву ватру и тешки умор са једном прегршти студене воде“? (Ђопић, 1982, стр. 179, 180)] После одласка Капетановића са својим одредом (наглог, као што је нагло и дошао; логорник Шкуро: „Капетано-вић закува и закрви, па оде, а сад ми ту остадосмо да смирујемо и да се сналазимо како најбоље знамо...“) (Ђопић, 1982, стр. 195), они као да нису могли да се поврате и дођу себи. „Чинило се да их је све ошамутио и здунио покољ, па се сад питају: шта му ово би и какво ли ово чудо замијеси Капетановић, па се, ево, некуд изгу-ди? Шта ће сад?“ (Ђопић, 1982, стр. 234) После тога, иако су се зло-чини и даље чинили, ипак је то било с мањим интензитетом и не систематски провођени. Тако се један од тројице случајних „пај-даша“ у пићу, усташа Јосип Прањић, „дојучерашњи ћумурџија“ (друга двојица су била добро знани Мујица Харбаш и Мухо Кру-шкић, „пропали трговчић“) гласно разметао: „Још прије доласка овамо шесторицу сам православаца ево овом својом руком пре-кло. Ево видиш, овако му забијем нож ево овдје, па га само зао-кренем. Ево, овако...“ (Ђопић, 1982, стр. 236)

И, као видљиви знак узнемирености, усташе су све више пиле (још за време саме ликвидације, Капетановић је поручио да у хо-телу спреме „доста пића“), да ли због све веће нервозе, или због онога што су видели и у шта су учествовали, попут несрећног Му-јице Харбаша: „Мујица је у ракији утапао луђачку страву од ноћ-них грозота с понора“ (Ђопић, 1982, стр. 236).

Што се логорника тиче, затичемо га на самом крају I дела ро-мана како се још преиспитује; свестан да се нешто по српским се-лима догађа, а немоћан да то спречи: „Заиста, ништа друго не преостаје него палити, а ипак... Или ту нешто није у реду или Шкуро још увијек није онај одлучни прави усташа Капетановиће-вог кова, онај фанатични војник свете Крестове војујуће Хрват-ске“ (Ђопић, 1982, стр. 282).

То нешто што се у потаји спремало био је народни устанак.

Масовна дивљачка егзекуција цивила и народна побуна којом се завршава први део романа и почиње други, нису и врхунац у њему, иако су то његове најдраматичније странице. У преостала два дела романа, нема те напетости, нема ни таквог страдања људи. Нема у њима Капетановића, а и логорник Шкуро је сасвим потпао у други план.

На једној страни, роман пада губитком драматичности; на другој – сав се преобликује у драматично кретање народа од својих кућа у непроходну (или барем мање проходну) шуму и назад, од једног села у друго, са једног положаја на други, са једног брда на друго, из једног предела у други предео, из једне ситуације у другу ситуацију. Индивидуални говор све више замењује говор мноштва. То дружање (дујање) у народу многих, покатак и дисонантних тонова, таласање, покретање и кретање све у једном циљу, све са једним циљем – очување голих живота; оно је што роман *Пролом* Бранка Ђопића чини изузетним.

На другој страни, том истом народу који је сав растрган и у покрету, намеће се утицај са стране, уверава се непрестано да ће му тек с другима (другим народима) бити могуће спасење и издвљење.

Идеологија која је у I делу романа тек унеколико назначена, у II и III добија широке размере.

Наглашена драматичност из I дела (страдање недужних, невиних људи; бекство из заробљеничке колоне – Гојко Ђупурдија; бекство са ивице јаме када се већ добрано осећао дах смрти – Стојан, Тодор; даља опасност од усташа); чудесно преживљавање Катичиног Илије и његов још чудеснији повратак кући – у смрт; неуспело конвертитство бирташа Вукомановића, расцеп у души младог логорника – све је то сменио очекивани сукоб Милоша Радекића, поручника бивше Југословенске војске, домаћег човека (из Јаруга) са Урошем Павловићем, студентом из Бања Луке, кога је послала Комунистичка партија да у Подгорини дуне народ и диже устанак. Писац коме је ближа Радекићева перспектива, стално, извесним назнакама, наговештава тај сукоб, подгрева га, понекад се чак он чинио неминовним, изгледало је да до сукоба бившег официра и студента партијца мора доћи (то је била нова напетост у роману) – ипак до сукоба међу њима није дошло. Један од те двојице има подршку народа (Радекић, човек из народа), други подршку своје све моћније партије (Павловић). Један од њих (Радекић) сумња у друго зато што народ сумња у њега; иако му овај „никад ни ружну ријеч не рече“ (Ђопић, 1982, стр. 567);

други сумња у првог на један нарочит начин, не јавно, већ као комуниста у некомунисту, заогрнут тајанственошћу своје организације („Краљев официр, великосрбин, класно несвијестан иако је поријеклом сељак – шта ти све при њему нема...“) (Ђопић, 1982, стр. 417). Један је Србин, други и јесте Србин и није (отац Србин, мајка Хрватица: „Овај наш дост, Давиде, хр... шокичин син... Да се ту не излеже какав ђаво. Откуд се баш он догоди код нас, на Лисичјаку?“) (Ђопић, 1982, стр. 93–94). Радекићу, као човеку из народа су достатни само Срби; уз Павловића и други (муслимани и Хрвати); уз Милоша не иду никаква додатна питања, уз Уроша иду („И шта нам треба тај ... мали Ђемаловић?“) (Ђопић, 1982, стр. 94).

Необично је у роману то што бивши официр Југословенске војске који се колебао између партизанског (који је лукаво присвојио народни отпор и потом га водио) и четничког покрета отпора (Радекић скида официрске еполете, уосталом и на Урошев захтев, а љутњу због тога преноси на оног пред којим се показао без еполета: „Шта зеваш, бре, ту, а коњ ти – види га какав је!“) (Ђопић, 1982, стр. 417), тежи, нарочито у III делу романа, да приступи Комунистичкој партији, изједан унутарњом сумњом.

Необично је да се он, иако веран и одан народу (као и народ њему), доста често, грубим речима обраћа појединцима из тог народа (у кризним, драматичним ситуацијама): „Море, цукело једна, нема ту што је теби драго, ово је рат и свјетска револуција, а ми ту нећемо трпети ничије самовоље“, обрушава се он на проблематичног Милу Чугаља (Ђопић, 1982, стр. 294). Али не обраћа се он тако грубо само појединцима и не само проблематичнима. Он зауставља групу сељака која се дала у потеру за бегунцима: „Стојте, цукеле једне! Марш назад, у строј!“ (Ђопић, 1982, стр. 312) Или, сељацима из Марјана који су у једном тренутку хтели да пођу својим путем: „Је ли, бре, цукеле једне ви тамо, ко вам је дозволио да се мешате у војне ствари? Мислите ли ви да је ово башибозлук, шта ли?! Ко ће овде командовати војском, ви или ја?! Све ћу вас, бре, пострељати због дуне! Војску разбијате, је ли?! [...] Вуците се, море, кући, цукеле...“ (Ђопић, 1982, стр. 362) То је, несумњиво, говор прошлих времена, и то је оно што је, можда највише утицало на стварање утиска о његовом неизбежном сукобу с Урошем. Уз овог другог никада такве речи нису ишле.

Тај краљев официр, затим, мора да изиграва комунисту пред смртно рањеним бившим поднаредником Стојаном Долинаром, који је умирући, жалио што није био примљен у Партију: „Вјеруј

ти мени, друже команданте, да је мени све ово наше лежало на срцу исто као и... као и сваком комунисти. Нијесмо ни ми жандари сви једнаки.“ Препознат као комуниста, иако није био комуниста, осетивши „дубок потмуо бол“ он је одлучио да се претвара и да, тако, утеши храброг борца: „Вјеруј ми, Стојане, ти си за ме био комуниста још од онога првог дана када сам те видио на Заваљу. Наш си ти, Стојане, наш, то ти ја и сад кажем. Ми, комунисти, држали смо до тебе...“ (Ђопић, 1982, стр. 490) Људски би било казати да ни он није био комуниста; Стојану би, вероватно, било лакше!

Појава „друга Милана“ на слободну територију под његовом командом, унела је у роман додатну напетост а у самом Радекићу још више сумње. Урош је добио потпору (пре свега „друг“ је и дошао да најпре њему помогне), а Радекић је, понајпре, у њему видео неког ко ће одвратити Урошеву пажњу са њега и одмах се с њим здближио (оно у чему није успевао са својим првим сарадником). Упркос томе што „друг Милан“ уопште није био Милан, него „један бањалучки муслиман, мајстор из фабрике, искусан и познат раднички борац“ (Ђопић, 1982, стр. 513), дрзо је стекао популарност у народу. Чак је и на Тривуна Дракулића оставио снажан утисак, тако да није могао ништа да му одговори, ни онда када је овај на четној конференцији говорио „о братству с Муслиманима“. Само неколико часака касније, Тривун ће погубити Селима, Смаил-хоџиног сина, који је кренуо у команду одреда, „или другу Милану“, а својом несрећом нашао се пред њим у тренутку када је решио „да окаје и поправи ту своју слабост према Турцима“ (Ђопић, 1982, стр. 518).

Доласком „друга Милана“ и овим невиним убиством хоџиног сина завршава се II део романа. Дубока подела међу српским становништвом, одавно већ присутна, могла је да крене незауствљивим током. Чини се да је Србе највише подвојио долазак Италијана. Једни су били да се с њима не улази у сукоб, пошто се веровало (прича Ђукана Кече, Личанина) да су мирољубиви и Србима нарочито наклоњени (Тривунови четници), а други (партизани) да се мора и с њима ратовати („Тући, тући! И с њим, и са Швабом, и са ... когод овамо тур донесе“) (Ђопић, 1982, стр. 537).

Уместо очекиваног сукоба Радекића са Урошем (и сада Миланом) долази до његовог неочекиваног сукоба са капетаном Рајићем, официром из Врховне команде.

Иако се у III делу романа прилично мало говори о усташама (народни устанак их је сасвим помутио и помео), писац у вели-

ком стилу заокружује причу о њима. Идеолог усташког зла фра Божо Чавар се све више повлачио у себе. Прошао га је и ентузијазам у „покрштавању“ Срба и у подучавању новој вери њихових жена и деце. Расуло међу усташама писац је, ипак, најбоље представио у лику логорника Шкура. Истичући да је „смршао и усукано се као да је устао иза тешке болести“ и да „слабо спава и једе и да га изнутра нешто без престанка подгриза и пече“ (Ђопић, 1982, стр. 572), закључује: „Није било друге, него је опет ваљало у друштво тешког Але Торомана, пијаног ђумурџије Прањића из Црне Воде и зловољног зановијетала Шарчевића, да у њима свакодневно гледа свој злочин, али сад утростручен, оличен у три мрачне настране фигуре од којих свака носи своју пропаст у самој себи, а они одозго, из Подгорине, потребни су само да све то још убрзају и докрајче“ (Ђопић, 1982, стр. 574).

Након још једног неуспелог покушаја да се Радекић приволи на четничку страну (понуђена му је торба с новцем, иако се не зна од кога је тачно послата, само да су у њој биле лире и да су дошле „одоздо“ и из „вароши“) почело је братоубилаштво: „Бојан је доле, надамак пруге, заустављао све те шудараше и без много испитивања опремао их ноћу у дубок јарак подно штаба – ’на рад у Њемачку’“ (Ђопић, 1982, стр. 608). (Цинично, баш као што су и усташе чиниле!)

То, тај покрет Срба на Србе, није могао остати непримећен.

Чујући оно да ваља пуцати на Мрачајце, Тодор Бокан само упитно погледа у Гојка Ђупурдију који је стајао у врсти за четири човјека даље. Једва је чекао кад ће ухватити прилику да с њим поразговори. Он је, полазећи у чету, очекивао борбу против усташа, можда и Талијана, а види ти сад! Зар баш на Србе код толико гада у вароши? (Ђопић, 1982, стр. 617)

Тако су се капетан Рајић, Тривун и Саво Љусина нашли у вароши код италијанског команданта па и код самог логорника Шкуре. Изговор за удар Срба на Србе је нађен, равнотежа успостављена, иако прилично насилна.⁷

Радекић о коме су почеле и песме да се певају (Ми имамо сивог тића.../ команданта Радекића) и који је у борбама био рањен, дочекао је најзад и то – да буде примљен у Партију. „Видимо да си

⁷ „Трагику тог раскола, Ђопић је у *Пролому* само назначио и у даљем току романа пригушио маргинализујући четнике и изједначавајући их са усташама, а то је била идеолошка редукација истине у којој су кривотворене историјске чињенице“ (Вукић, 1998, стр. 184).

заиста срстао с овим народом, с његовом борбом и патњама. Да знаш, осјећа то читава Подгорина, воле те људи. Ево, баш ових дана, свако пита за те гдје си, како твоја рана. У сваком збјегу чујеш шта је с Радекићем, шта је..." каже му Милан (Ђопић, 1982, стр. 685).

Роман се, и то нешто говори, не завршава с њим, већ с оним с којим је то велико приповедање и почело, с бегунцем и усамљеником Тодором Боқаном. Он је, напослетку, пронашао себе у заједници с другима:

– Опет ће добро бити с људима, сасвим добро! – охрабрено је мислио он, тјешећи се већ унапријед пред тугом која га и сјутра и преко сјутра изненада може спопасти и савити му се на срце. – Неће више човјек бити сам: неко ће рећи лијепу ријеч, неко ће се насмијати, неко с брижљивом топлином дочекати свог партизана... (Ђопић, 1982, стр. 692)

* * *

Роман *Пролом* Бранка Ђопића састоји се из низа међусобно повезаних прича, поглавља. Обично те приче имају једног јунака, касније што се роман ближио крају, у једном поглављу се преплитало више догађаја и јунака. Тај (такав) поступак учинио је да широки ток приповедања ни у једном тренутку не изазове замор или досаду код читаоца.

То, као и ликови и језик приповедања,⁸ дух традиционалног стваралаштва,⁹ чине овај роман аутентичним, антрополошким сведочењем једног злог времена, препуног неслућене претње, неуљудног односа међу људима, многих непознаница али и недокучивих пролаза, очекивања наизглед немогућег, па ипак очекивања, најпре само спасења а потом, касније, можда, и бољег, достојанственијег живота.

Занимљиво је и то што овај роман-епеја обухвата доста кратак временски распон. Време обухваћено у њему износи тек нешто око пола године, уз неколико реминисценција на прошлост протагониста приде, како би актуелно време (време обухваћено радњом романа, односно време о коме се приповеда у њему, као

⁸ Језик „који је ђопићевски и народски истодобно“ (Трифковић, 1984/85, стр. 8).

⁹ „Ђопићево приповедање у роману *Пролом* садржи одлике традиција наше сеоске литературе: дубоко познавање сеоског живота и сеоских људи, непосредан однос према природи и човеку, племениту хуманост, чистоту и лепоту свежег изворног језика“ (Глигорић, 1959, стр. 307–308).

и јунаци о којима се приповеда) било ближе и, свакако, веродостојније. Ипак је епска величина тих дана¹⁰ достигнута!

Ликови у Ђопићевом роману *Пролом* су посебна прича. О оним најглавнијима, могли су се извести посебни романи. Или, они су романи у роману. Међу мноштвом ликова издвајају се: поручник Радекић, Урош Павловић, Тодор Бокан, Гојко Ђупурдија, Стојан Кекић, Тривун Дракулић, Бојан Љусина, Никица Шкуро, Саво Љусина, фра Божо Чавар, Катица Илијина, Ђулага Ђуг... А осим њих, ту су још десетине и десетине других. Све у свему, има их преко деведесет, близу стотину, ако није и преко тога.¹¹

На сваког од њих је, међутим, обраћена особена пажња.¹² Свако од њих има своју причу; сви су они јунаци тих посебних прича.

Роман почиње и завршава се са Тодором Боканом, једним од најособенијих¹³; о њему се говори кроз читав роман, иако се понекад стиче утисак као да га је писац заборавио; односно, таман помислимо да га је заборавио кад ето њега, поново. Он, међутим, није типични представник народа, један је од оних неприлагођених у њему, без „правог дјетињства ни праве младости“ (Ђопић, 1982, стр. 632); бежи из јаме/гроба, али бежи и од света који је

¹⁰ „Да би епска величина тих дана била што шире обухваћена, писац је изабрао најтежу форму: роман нема чврсту основу, фабулу, нема главних јунака који би држали читаву радњу. Та контрапунтска форма у којој се сви посебни детаљи сливају у један општи тон, дају један јединствен дух, у којој одједном и паралелно теку више судбина, више драма, све у истом смеру а ипак тако различите, све у истој атмосфери а ипак оштро индивидуалисане, захтева од писца изванредну моћ концентрисања и на детаљ и на целину и веома развијено осећање склада и мере“ (Гавриловић, 1952, стр. 3).

¹¹ „Ја сам ih, kao главније, izbrojao preko sedamdeset“ (Bogdanović, 1953, стр. 281). Слично и код Бандића и Деретића: „У томе, код нас досада највећем роману о Народноослободилачкој борби (800 страница) креће се око седамдесет личности“ (Бандић, 1958, стр. 133); „јавља око седамдесет личности“ (Деретић, 1983, стр. 614).

¹² „Сваком лику је, и кад се само једном појави, посвећена посебна пажња. Кад посматра људе он не претрчава погледом преко њих, журећи за неком идејом или тезом, већ, чини се, понекад у пажљивом загледању и разгледању човека, запусти и тезу и идеју, и то не учини на штету дела које пише“ (Јермић, 2014, стр. 405).

¹³ „У Ђопићевом роману *Пролом* један од најуверљивијих и најпотпунијих ликова је свакако вучји усамљеник Тодор Бокан. Вазда мргодан, састављених обрва, он још од ђачких дана – од када почиње његов друштвени живот – бира стазе мимо другог света. [...] Стотине странице романа преврнућемо пре него што приповедач обдари осмехом и Тодора Бокана“ (Перишић, 2004, стр. 398).

јаму претворио у масовну гробницу. Типичан нејунак, он није ни могао постати јунак ове епопеје.

Од учитељице у омраженој школи прозван „вучићем“, од озлоглашеног натпоручника Капетановића „вуком“ („Погледај, погледај само ових очију! Види га како мрко гледа. Вук, прави вук!“) (Ђопић, 1982, стр. 126). У Урошевом сећању на њега из мариборске кадетнице он је био „закопчан, мрк и тмуран војник“ (Ђопић 1982: 249), као и „дивљачно нешто, неповјерљиво“ (Ђопић, 1982, стр. 155), а у болници, где је рањен лежао и где је упознао Катицу – излаз, прозван је „анархистом“.

У јами се зарекао никада више међу људе: „само – никад више онога негдашњег топлог, разумљивог и једноставног кретања под бојним сунцем, међу људима“ (Ђопић, 1982, стр. 161). Нежан нарочито према сестри, осетљив, плакао је гледајући оца и знајући да његови мисле да је мртав: „Тешке сузе, једва се откидајући, почеше капати преда њ, у траву, споро му доносећи олакшања. Ето, ипак се живи и све се даде поправити“ (Ђопић, 1982, стр. 205).

Био је неповерљив према другима па ипак, наиван и насамарен, остао без пушке у сусрету с Чугаљем. Могао је још само да чује како му се овај изругује: „Рекох ли ја теби, Тодоре, не вјеруј живу човјеку, па ни мени самом“ (Ђопић, 1982, стр. 344). После тога је напоменуо сестри: „Живом човјеку ја више не вјерујем“ (Ђопић, 1982, стр. 439). Отуђење од света било је дубоко у његовој свести. „Читавог живота њега су без разлога гонили и некако издвајали од осталих као да је нечим обиљежен“ (Ђопић, 1982, стр. 440). Ухваћен од партизана који су друге гонили (Чугаља и Мачка), рањен, мислио је: „Ето ти, опет ухватише. Спасео се усташа, понора, толико се напатио, па ипак... Зар је свака људска патња узалудна и зар се на концу све завршава наопако, баш све?...“ (Ђопић, 1982, стр. 458) Тек тада почиње његова социјализација. Пређашњи живот изгледао му је као мучни сан. „Свијет око њега добио је оно одавно прижељкивано лице; био је испуњен отвореним, добродушним и срдачним људима и ниоткуд човјека није вребала засједа, ноћни препад и страшна привиђења некаква понора, виђена, вјероватно, у мучну сну. – Партизани!“ (Ђопић, 1982, стр. 610) Тек ту налази себе.

Штавише, он више није преокупиран собом, него другима. То је тај пут који човек прође или не прође никад.

И то осјећање да није сам, да више није вучић, уносило је у његову тугу за Катицом једну топлу људску црту. Кадли-тадли, већ сад је знао то, он ће некоме од људи, кољено уз кољено, испричати и ову

своју тајну тугу, и тада – Катичин корак, ријеч и поглед оживјеће и такнути и туђе срце (Ђопић, 1982, стр. 692).

Ако Тодор с којим почиње и завршава се роман није његов главни јунак, још мање би то могао бити Милош Радекић, из Јаруга, поручник Југословенске војске, командант целе устаничке Подгорине. Сељачки син, који се до официрског положаја пробијао тешком муком, осећајући на себи неповерење и класни презир. Искрени патриота, тешко је доживео национални слом. У организовању устанка се колебао, имајући неповерење према свима онима који нису били Срби (с данашње тачке гледишта био је потпуно у праву!). Сав из народа, удалио се од народа, па људе често кори страшно грудим, ненародним речима џукеле, џуке. Омиљен у народу, одушевљавао се народом („Кад год се досад сусретао с Николетином, та незграпна кошчата момчина показала је према њему толико стидљивог поштовања и предане љубави, да је из њега осјећао душу читаве Подгорине и био спреман да с таквим људима иде до краја дијелећи и добро и зло“) (Ђопић, 1982, стр. 544); упркос томе, није чезнуо да се слије с народом, него да постане члан Партије; подвојена личност, колебаљив и сумњичав, прек (убија сељака који му је предао торбу с новцем), одлучан војник, храбар, остао је некако по страни од народа, више Радекић него Милош, далек и туђ, немајући, заправо, вере у њега. Лик сав саздан на ивици сукоба с партизанском идеологијом, усамљен, национално свестан и свестан немоћи националног. То се најбоље види на следећем примеру: на помен Алила Пирга за политичког комесара у Николетиној чети, он истиче: „Боље би било да је неки наш човјек. Гунђаће људи“. Али његово „наш“ протумачено је као „њихово“: – „Па он је баш одатле, одрастао је доље у вароши, зато га и враћају с Козаре овамо“. Неразумевање које је Радекић разумео: „Радекић видје да га нијесу разумјели или се праве да не знају на шта он циља, па зловољно загризе усну и заћута. Био је у себи ријешио да прогута, вала, и тога 'Турчина' па шта буде. Нек та њихова Партија види да је Милош Радекић пространији него што се то тамо код њих мисли“ (Ђопић, 1982, стр. 545).

Његов први сарадник, с којим је и организовао устанак у Подгорини, Урош Павловић, студент из Бања Луке, члан Партије, деловао је повученије и – моћније и сигурније. „Урош му је изгледао још моћнији, постојано увјерен у некакву скривену снагу која лежи у њему или можда стоји иза њега“, размишљао је о њему Гојко Ђупурдија (Ђопић, 1982, стр. 68). Радник на партијском за-

датку, поштен, одмерен, помирљив. Њих двојица држе један другог под присмотром, ипак међу њима не долази до сукоба. Уверен је у победу. „Остаће и људи и пјесма“ (Ђопић, 1982, стр. 448).

На њему идеолошко супротној страни, Радекића су заменили Тривун Дракулић и капетан Рајић. Нарочито је доста простора у роману добио Тривун, бивши жандармеријски поднаредник који је у новој држави остао без посла. У њему се преламају хаотичност, недоумице, несналажење у новој ситуацији. Не поимајући суровост нове државне творевине, он нуди своје жандармеријско искуство донедавном другу, командиру Винку Винцетићу. Гледајући у њега, међутим, видео је своју пропаст: „По тим непријатним плавим очима Тривун препознаје и добро види да га више нема, да је његово било и прошло“ (Ђопић, 1982, стр. 213). Лута од Винка, Радекића до Саве Љусине, не верујући у комунистичку пропаганду заједништва и братства међу људима, наређује подмукло убиство хоциног сина да би, најзад, пришао Италијанима и чак усташама, иако се тога грозио: „Откад је морао да се из Мрачаја повуче у варош, осјећао је да је све пошло наопако и да се неће добро завршити. Он никако није могао мирно пролазити крај усташа, као што то, бар наоко, чини капетан Рајић; Талијани су му били туђи и далеки, па је читав тај живот у вароши за њ био права мука“ (Ђопић, 1982, стр. 677).

За разлику од Тодора, Гојко Ђупурдија је био далеко виталнија природа. „Весело, ничим неспутан, он је живио слободно као птица, не хајући низашта на свијету“ (Ђопић, 1982, стр. 132). Бежи из заробљеничке колоне, уверен да се зло може победити и да је „свака власт и сила, па макар како изгледала јака, ипак од земаљског тијеста, има своју танку нит и може да буде и надмудрена и надјачана“ (Ђопић, 1982, стр. 21). Био је међу првим устаницима, храбар, безбрижан и ведар. У његовом плачу за Маркишом има и туге и поезије: „Плакао је, чини му се, и за љетом, и за сунцем, и за устрептаним бистрим даном у коме више никад неће разговарати један Гојко Ђупурдија и један Маркиша Кртинић. Никад!...“ (Ђопић, 1982, стр. 678–679)

Од женских ликова несумњиво је најбоље осветљена Катица, „која је загубила свој животни пут и нашла га, препорођена у устанку“ (Глигорић, 1959, стр. 305). Млада, сама у свету мушкараца, заљубљена па остављена, она као и Андрићева Аника постаје свачија и ничија, док се није свртела код Илије, потребнија она њему него он њој, да је самоћа после његове смрти обзнани и она постане, како је приметила њена комшиница Есма, „једна права

и добра жена, душевна“ (Ђопић, 1982, стр. 280). Ипак се у интерпретацији овог лика често претерује!¹⁴ Заборавља се да је била с усташама. [Доказ да су и критичари подледали идеолошком утицају.]

Ако није Радекић, ако није Тодор, ако није Гојко, Урош – зна ли се уопште ко је главни јунак романа *Пролом* Бранка Ђопића? – Народ! Народ, разуме се. Оно гибање, они што су рекли тек по коју реч (или нису ни то); они побацани у јаму, реку или они у здегу уз планину. Сељаци...¹⁵ Најчешће, безимено мноштво. Како другачије да функционише роман колектива, народа, устанка?¹⁶ Акције маса...¹⁷

Они су то као стари Јовандека који кад угледа да му је кућа запаљена узвикне: – „Ено, оде и моја кућа... Готово је – пропаде устанак!“ (Ђопић, 1982, стр. 498) Или, кад Тодоров деда, уставши, примети „диће лијеп дан. Ора за копање кукуруза“ и „Врућине ће бити...“ (Ђопић, 1982, стр. 9), а у ствари ништа од тога, диће нешто сасвим друго, страшна сенка над свим тим: „усташки дани“, „вучија времена“, „мрка и закрвављена напаст – усташе“ (Ђопић, 1982, стр. 11). То је Маркишин стриц, Благоје Кртинић, плашљив до зла бога, а онда и лукав и снелљив који не да за живу главу своју пушку другоме, крије је а сам је не узима у руке, све мислећи да још није време за то, а и дојећи се да га не нађу с њом („Хм, ако ме ухвате с пушком, зна ми се, а овако... боље је да је она на сигурном

¹⁴ „Lik Katice koja je jedan od najdivnijih života u ovoj knjizi, jedan roman u začetku“ (Bogdanović, 1953, стр. 281). – „Možda Čopić u svojim mnogobrojnim pripovetkama ima i boljih likova od Katice; u Prolomu boljeg i celovitijeg nema“ (Palavestra, 1953, стр. 130).

¹⁵ „Припремајући се за писање, најприје сам фиксирао шта ће ми, у најопштијим цртама, бити садржај романа, његов циљ: дати сељаштво Босне у четрдесет-првој“ (Ђопић, 1952, стр. 3).

¹⁶ „Ако се читалац у једном тренутку надао да ће главна личност романа бити Тодор Бокан, у другом ће то бити Гојко Ђупурдија, у трећем неко трећи, онда је убрзо морао увидети да је роман без главне личности, да је он у ствари роман колектива, народа, устанка, са свима елементима које таква животна стварност може пружити“ (Новаковић, 1953, стр. 363).

¹⁷ Роман народа, иако та категорија не постоји у романескном жанру: „Пролом без и труни сумње роман народа, усталасале масе, дуне, ковитлац пука у покрету и вријењу, у акцији, јуришу, нападу и одступању пред непријатељским налетима.“ [...] „...да је роман *Пролом* не толико роман појединачних романескних јунака, од којих је иначе густо саткан, него доиста роман колектива, акције маса, њихове свијести, њиховог резона и начина мишљења, [...]“ (Трифковић, 1984/5, стр. 14), „роман епског замаха маса на позорници историје“ (Трифковић, 1984/5, стр. 16).

мјесту, а ја ћу се и без ње некако пробавити... Ко зна каква још времена могу настати, па пушка може злата ваљати“) (Ђопић, 1982, стр. 649). То је, затим, Гојков стриц, затечен на прагу новог дана:

Бистро сунчано јутро без иједног облачка, с лаким и прозирним плаветнилом које је испуњавало читав простор над главом, не дајући небу одређену дубину, спокојно је засијало над селом бришући све ноћне бриге и страховања. Запљуснут веселим сјајем, Гојков стриц чисто се постиди своје синоћне малодушности. Погледај само, зар човјек чека некакво зло у овоме бојем миру и љепоти! (Ђопић, 1982, стр. 134)

То су они „закукуљени људи“ и њихова „колебљива изврдавања и дјетињаста покушаји да се извуку и остану по страни“, („Ма неће ли се то некако преломити осим нас, некако, брате, тако...“) (Ђопић, 1982, стр. 268), с којима је отресити Стојан Кекић морао да се надмудрује. Кнез Коста који зна да не сме да зна. Као и познати ловац Ђурекана Кукрике, звани „Мечкар“, који говори да не зна, али се испоставља да зна. То је, затим, она стиска и врева сељака око великог бурета с ракијом изненада откривеног у пласту сламе на освајачком походу према вароши, што је тренутак неслушеног усхита пијанаца, словенска и ренесансна слика јуриша на блажено задовољство опијања.

Или, Марко Скобла који живећи на линији одвајања, на „ничијој земљи“, ¹⁸ мора да се покорава „свакој оружаном сили“, па преко дана, када га посећују усташе, износи слику Анте Павелића („Ајде, Анте, не било те, сад је твоја смјена!“), а увече, кад га обилазе партизани, скрива је под орман („Ајдемо, Анте, данас ти је раније дошао, фајронт“) (Ђопић, 1982, стр. 410-411). А кад му командант батаљона каже „и ти си ми неки Србин!“ погурен, стојећи одговори: „Какав сам Србин, велиш, какав ли?... Лако је срдовати горе у Подгорини, међу толиким друштвом, али овдје пред усташким дункером... По дану газде они, а по ноћи ви; свака једе моју муку и свака виче 'Марко, крив си, Марко, лопов си!' Већ ни сам не знам ни ко сам ни шта сам“ (Ђопић, 1982, стр. 412).

Па оне жене које у лирском тону подсећају ухваћеног усташу Мустафу Бобића како је био ужасно зао: „– Сјећаш ли се, Мустапа, непоштени комшијо, како си мог ђевера резао у авлији под јабуком, а он те моли ко бога: 'Пусти ме, вели, Бобићу, тако ти...' Па

¹⁸ „Sudbina nesrećnog domaćina Marka Skoble, čija se kuća zatekla kraj neke pruge, u ničijoj zemlji, sadržava u malome gorku sudbinu čitave Bosne u ono vreme“ (Palavestra, 1953, стр. 128). У оно време... После свега што се дешавало мирно би могло стајати: у свако време!

кад си проћеро Стевкина говеда, седморо одједном?!... Јадна мајко, бројим ја...“ (Ђопић, 1982, стр. 503) Лирика, кад се лирици најмање надало.

Или, онај узвик из гомиле: „О, проклети Србине, отац те твој и кад си постао, увијек ли се нађе неко да те узјаше!“ (Ђопић, 1982, стр. 525). Или, кад Николетина Бурсаћ упозорава борце своје чете:

„Нека добро знате и немојте рећи да вам нијесам казао... пази добро и ти Петрарка... нека ми се још неко из чете усуди да нашу браћу Муслимане назове Турцима па ћу се ја с њим старат...“

Али је случај удесио да баш он, први, прекрши ту заповест:

Тек што он заврши реченицу, кад једна граната, коју чуше тек у последњем тренутку, тресну и експлодира поврх саме вртаче. Николетина се муњевито пружи по земљи, а онда поново скочи, баца љутит поглед на задимљену ивицу вртаче и опсова:

– Пази Турака, мајку им лоповску! (Ђопић, 1982, стр. 547)

Као и онда кад старина Тодорина Мајкић-Ићановић слуша кувара који „агитује о братству“ па му каже: „Причај ти то, дијете, тамо ком другом, а ја имам свој појам“ (Ђопић, 1982, стр. 608-609). Па кад се престарели дед Триво на упозорење да бежи, јер „ето Турака!“ врати мислима у далеку прошлост: „Гле, опет дошло оно исто: пуста испревртана кућа, вриска и плач жена и блиско турско пушкарење“ (Ђопић, 1982, стр. 645). Или, онај преображај мале Ђане Чугаљаве, „једне тупоуме дунде пиргавих образа и бијелих трепавица“ (Ђопић, 1982, стр. 338), кад је родила мушко дете. Како само писац описује њену посету рањеном команданту Милошу Радекићу: „Ђана је дошла већ у сам сутон, касни посјетилац који крије своју сиротињу и своју удогу милошту“ (Ђопић, 1982, стр. 655).

На крају, то су она „Мечкарева женска чељад“, баба, две старије жене и две девојке, које иако „изненада избуђене и уплашене, збијале се поред самог прага и расплитале косе да се, према неком старом вјеровању, војсци не заплету пути и да је у доју срећа прати“ (Ђопић, 1982, стр. 676). А расплитале су косе, чарале, и друге девојке.

Девојке, чељад, народ... То је оно што чини епопеју *Пролом* Б. Ђопића. Једно од најаутентичнијих дела са темом из II светског рата у југословенској и српској литератури.

- ЛИТЕРАТУРА Бандић, М. (1958). *Време романа 1950–1955*. Београд: Просвета.
- Вукић, А. (1998). Слика света у приповедачком делу Бранка Ћопића. Поговор. Бранко Ћопић, *Башња сљезове доје*, Београд: Драганић.
- Гавриловић, З. (1952). Бранко Ћопић: Пролом. Београд: Ревизија књижевности, бр. 1, 11: 3.
- Глигорић, В. (1959). Огледи и студије. Београд: Просвета.
- Деретић, Ј. (1983). Историја српске књижевности. Београд: Нолит.
- Јеремић, Д. (2014). Дело које нас весели и надахњује, поводом шездесетогодишњице Бранка Ћопића (1974), Антологијска едиција Десет векова српске књижевности, књ. 69, Бранко Ћопић, прир. Стојан Ђорђевић, Нови Сад: Матица српска.
- Новаковић, Б. (1953). Први роман Бранка Ћопића. Нови Сад: Летопис Матице српске, год. 129, књ. 371, св. 5: 362–371.
- Перишић, М. (2004). Анђео историје и дневни послови, есеји и критике. Прир. Ж. Букић-Перишић и М. Пантић. Београд: Филип Вишњић.
- РЕЧНИК српскохрватскога књижевнога језика (1969). Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.
- Трифковић, Р. (1984/5). Бранко Ћопић – аутентични писац револуције. Предговор. Бранко Ћопић, *Пролом*. Сарајево: Свјетлост.
- Ћопић, Б. (1982). *Пролом*. Београд: Нолит.
- Ћопић о свом роману, разговор с писцем [З. Г.]. Београд: Ревизија књижевности, бр. 1, 11. децембар 1952, стр. 3.
- Bogdanović, M. (1953). *Roman Branka Ćopića*. Beograd: Nova misao, god. I, br. 2: 277–283.
- Palavestra, P. (1953). Branko Ćopić: Prolom. Sarajevo: Život, god. II, knj. II, sv. V: 127–132.
- Risojević, R. (1991). Narodni pisac i pročitani čitaoci – marginalije uz Prolom. Pogovor. Branko Ćopić, Prolom, Sarajevo: Svjetlost.
- Vučković, R. (1980). Zbilja, humor i lirizam u Ćopićevim romanima. Mostar: Most, god. VII, br. 32–33: 29–31.

DRAGOMIR J. KOSTIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA WITH TEMPORARY HEAD-OFFICE
IN KOSOVSKA MITROVICA, FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

WHEN PEOPLE SPEAK
(NOVEL *PROLOM* BY BRANKO ČOPIĆ)

The epic novel by Branko Čopić, *Prolom*, talks about the resistance of the people of Podgorina (of Bosanska Krajina), the pogrom violence of Ustaša and NDH (Independent State of Croatia), and the confusion and dissension among people on how to respond to this great evil that has happened to them. The novel was suppressed, maybe even forgotten, for two reasons. Firstly, because of its scope of threatening verbosity, although the novel reads quite easily, like an exciting adventure. Secondly, the writer's ideas of brotherhood among all people was brutally trampled in the nineties of last century in whole Yugoslavia, and particularly in Bosnia and Herzegovina. This novel provides a comprehensive picture of the national life in the neighborhood of evil and death. Therefore, this novel represents a ferocious roar of the people against evil and repression and as such it cannot be hurt by time. It has become the part of its people; spoken in their own language and integral to their historical and civilizational being.

KEYWORDS: Branko Čopić, Serbian postwar novel, Ustaša violence, pits, rebellion, ideology, people.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).